

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

SHARQ MASH'ALI

Jurnal veb-sayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/ot>

SHARQ MASH'ALI

ABU YUSUFNING “KITOB AL-XAROJ” ASARIDA XALQ FAROVONLIGI
G‘OYASINING AKS ETISHI**Abduqahhor Raxmonov**

Dotsent, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori
Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali
Surxandaryo, Termiz, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Abu Yusuf, xalifa Umar (r.a), xalq faorovonligi, “Kitob al-xaroj” asari, zakot, jiz'ya, farovon davlat g'oyasi.

Annotatsiya: Abu Yusuf VIII asrning so'nggi choragida yashagan islom olamidagi eng muhim shaxslardan biridir. U islom ilm-fani ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir bo'lib, fiqh ilmi maktablaridan biri bo'lgan hanafiylik mazhabining taraqqiy etishida uning xizmatlari katta hisoblanadi. Maqolada Abu Yusufning ilmiy merosi, uning el-ulus osoyishtaligi, fuqarolarning moddiy va ma'naviy hayoti yo'lidagi ulkan sa'y-harakatlari keltirib o'tilgan. Ayniqsa Abu Yusufning soliq tizimi ishlab chiqishi, soliq turlarini birma-bir aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda bayon etishi, keyingi boshqaruv tizimida islom mamlakatlariga katta ko'mak berdi.

Abu Yusuf yashagan davr islom olamida Ummaviylar va ilk Abbosiylar boshqaruvi davri hisoblanadi. Xalifalikda notinchliklar bo'lsa-da, biroq islomiy bilimlar muhiti saqlanib qolgan edi. Abu Yusuf o'z davrining siyosiy, diniy, ilmiy, ijtimoiy va iqtisodiy muhiti mahsulidir. Shunga ko'ra uning qarashlari aks ettirilgan fikrlar, muammo va takliflar uning ilmiy metodologiyasini aks ettiradi. Chunki uning hayotligida hali bir qancha sahobalar va tobe'inlarning mavjudligi ularning izidan yetishib chiqayotgan ulamolalar uchun ilmlarni saqlab qolish imkoniyatini bergan. Mana shunday ulamolardan biri Abu Hanifa bo'lib, Abu Yusuf bu olimning eng yaxshi shogirdi hisoblanadi.

Islom dunyosidagi ulkan allomalardan biri bo'lmish Yoqub Abu Yusuf o'zining ijtimoiy-falsafiy qarashlari orqali ilm-fan va madaniyat rivojiga katta hissa qo'shdi. Avvalo shuni aytib o'tish kerakki, Abu Yusufning soliq tizimi ishlab chiqishida ijtimoiy-siyosiy vaziyat katta rol o'ynagan. Chunki, Arabistonda feodal munosabatlariga o'tish yagona davlat tashkil etishi islom dinining

vujudga kelishi bilan birga yuz berganligi tahlil etilgan.

Ilk o'rta asrlarda islom olimlari tomonidan yozilgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga oid eng muhim asarlardan biri Yoqub Abu Yusufning "Kitob al-xaraj" asari hisoblanadi. Abu Yusufning bu asarida jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari keng yoritilgan. Asarda iqtisodiy faoliyat ijtimoiy farovon hayot qurishning muhim yo'nalishi ekanligi ta'kidlanadi.

Abu Yusuf qarashlar yaxshilab o'rganilsa, uning asl maqsadi xalq farovonligini oshirish ekanligini ko'rish mumkin. U jamiyat farovonligini oshirish uchun ba'zi ijtimoiy-iqtisodiy yondoshuvlarni ishlab chiqdi. Soliq tizimi, imtiyozlar, davlat-shaxs munosabatlari, adolatli sud tartibi kabi masalalar jamiyat farovonligi uchun qaratilganligi ochib berilgan.

THE REFLECTION OF THE IDEAS OF PEOPLE'S WELL-BEING IN ABU YUSUF'S WORK "KITAB AL-KHARAJ".

Abduqahhor Rakhmonov

Associate Professor, Doctor of Philosophy in Philosophy

Termez branch of Tashkent Medical Academy

Surkhandarya, Termez, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: systematic approach, special system of terminology, construction field, organizational rules.

Abstract: *Abu Yusuf is one of the most important figures in the Islamic world who lived in the last quarter of the 8th century. He is a thinker who made a great contribution to the development of Islamic science, and his contributions to the development of the Hanafi madhhab, one of the schools of jurisprudence, are considered great. The article mentions the personality of Abu Yusuf and his scientific heritage, in particular, his great efforts for national peace, material and spiritual life of citizens. Especially Abu Yusuf's development of the tax system, the description of the types of taxes based on one by one accurate calculations, greatly helped the Islamic countries in the subsequent management system.*

The period in which Abu Yusuf lived is considered the period of Ummavi and early Abbasid rule in the Islamic world. Although there were disturbances in the caliphate, the atmosphere of Islamic knowledge was preserved. Abu Yusuf is a product of the political, religious, scientific, social and economic environment of his time. Accordingly, the thoughts, problems and proposals that reflect his views reflect his scientific methodology. Because the presence of a number of companions and subordinates during his lifetime gave the opportunity to preserve knowledge for the scholars who were growing up in their footsteps. One such scholar is Abu Hanifa, and Abu Yusuf is considered the best student of this scholar.

Yakub Abu Yusuf, one of the great scholars of the Islamic world, made a great contribution to the development of science and culture through his socio-philosophical views. First of all, it

should be mentioned that the socio-political situation played a big role in the development of Abu Yusuf's tax system. Because it is analyzed that the transition to feudal relations in Arabia occurred together with the establishment of a single state with the emergence of Islam.

One of the most important works on socio-economic issues written by Islamic scholars in the early Middle Ages is Yaqub Abu Yusuf's "Kitab al-kharaj". In this work of Abu Yusuf, socio-economic relations in the society are widely covered. It is emphasized in the work that economic activity is an important direction of building a socially prosperous life.

If Abu Yusuf's views are carefully studied, it can be seen that his real goal is to increase the welfare of the people. He developed some socio-economic approaches to improve the welfare of society. It is revealed that issues such as the tax system, benefits, state-individual relations, fair judicial procedure are aimed at the welfare of the society.

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАРОДА В ПРОИЗВЕДЕНИИ АБУ ЮСУФА "КИТАБ АЛ-ХАРАДЖ"

Абдукаххор Рахмонов

*Доцент, доктор философии по философским наукам
Термезский филиал Ташкентской медицинской академии
Сурхандарья, Термез, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Абу Юсуф, халиф Умар (ра), благосостояние народа, «Китаб аль-харадж», закят, джизья, идея процветающего государства.

Аннотация: Абу Юсуф – одна из важнейших фигур исламского мира, жившая в последней четверти VIII века. Это мыслитель, внесший большой вклад в развитие исламской науки, и его вклад в развитие ханафитского мазхаба, одной из школ юриспруденции, считается великим. В статье упоминается личность Абу Юсуфа и его научное наследие, в частности, его большие усилия по обеспечению национального мира, материальной и духовной жизни граждан. Особенно разработка Абу Юсуфом налоговой системы, описание видов налогов на основе поочередных точных расчетов очень помогли исламским странам в последующей системе управления.

Период, в котором жил Абу Юсуф, считается периодом правления Умави и раннего правления Аббасидов в исламском мире. Хотя в халифате были смуты, атмосфера исламских знаний сохранялась. Абу Юсуф является продуктом политической, религиозной, научной, социальной и экономической среды своего времени. Соответственно, мысли, проблемы и предложения, отражающие его взгляды, отражают его научную методологию. Потому что наличие при его жизни ряда соратников и подчиненных давало возможность сохранить знания для учёных, выросших по их

столам. Одним из таких учёных является Абу Ханифа, а Абу Юсуф считается лучшим учеником этого учёного.

Якуб Абу Юсуф, один из крупнейших ученых исламского мира, своими социально-философскими взглядами внес большой вклад в развитие науки и культуры. Прежде всего следует отметить, что большую роль в развитии налоговой системы Абу Юсуфа сыграла общественно-политическая ситуация. Потому что анализируется, что переход к феодальным отношениям в Аравии произошел вместе с созданием единого государства с возникновением ислама.

Одним из важнейших трудов по социально-экономическим вопросам, написанных исламскими учеными в эпоху раннего средневековья, является «Китаб аль-Харадж» Якуба Абу Юсуфа. В этом произведении Абу Юсуфа широко освещены социально-экономические отношения в обществе. В работе подчеркивается, что экономическая деятельность является важным направлением построения социально благополучной жизни.

Если внимательно изучить взгляды Абу Юсуфа, можно увидеть, что его настоящая цель – повышение благосостояния народа. Он разработал некоторые социально-экономические подходы к повышению благосостояния общества. Выявлено, что такие вопросы, как налоговая система, льготы, государственно-частные отношения, справедливый судебный процесс, направлены на благосостояние общества.

KIRISH

Islom mutafakkirlari o'z qarashlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy farovonligini bir butun shaklda qarashga intilishgan. Islom davlatida aholiga g'amxo'rlik qilish faqat moddiy farovonlikkagina qaratilgan bo'lmay, u ma'naviy yetuklikni ham o'z ichiga qamrab olgandir.

Ilk o'rta asrlar islom sxolastikasining yetuk mutafakkirlaridan biri Yoqub Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar masalasiga jiddiy e'tibor qaratib, davlat moliyasining shakllanishida soliq tizimining o'rni muhim ekanligini isbotlab berdi. Bunda farovon jamiyat barpo etish uchun zarur bo'lgan islohotlar: soliq yig'ishda adolatlilik, teng huquqlilik, qulaylik va boshqalarga alohida to'xtalib o'tilgan. Iqtisodchi olim Adam Smit Abu Yusufdan to'qqiz asr keyin shunga o'xshash "solliq qonuniyat"larini muhokama qilgan.

Abu Yusuf iqtisodiy farovon bo'lgan davrda yashagan bo'lsa-da, o'zining ulkan bilimi va aql-idroki tufayli mamlakatning barcha muhim siyosiy, iqtisodiy va ma'muriy masalalarida xalifaning yaqin maslahatchisi hisoblangan. Xalifa Horun ar-Rashid o'z hukmronligi davrida shariatga muvofiq jamiyatni adolatli boshqarishga intildi. U mamlakatni farovon qilish, kengayib

borayotgan davlat xarajatlarini to'g'ri taqsimlash va iqtisodiy foyda ko'rish bo'yicha batafsil ma'lumotga ega bo'lishni hohlardi.

Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida quyidagi masalalarga ham to'xtalib o'tgan: a) urush va tinchlik davrida davlatning harakatlari, b) harbiy qonun-qoidalar, s) hukmdor va davlat amaldorlarining jamiyat farovonligi uchun mas'ulligi, d) fuqarolarning burch va majburiyatlari.

Abu Yusufning tahliliy dalillarini yoki uning muayyan mavzulardagi sharhlarini chuqur o'rganish hamda uning mamlakat moliyaviy tizimini shakllantirishdagi xizmatlarini isbotlash uchun uning qarashlarini kengroq o'rganish lozim. Abu Yusuf rivojlangan soliq tizimini ishlab chiqish orqali mamlakat qudratini ta'minlash mumkinligini anglab yetdi.

Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asari xalifa Horun ar-Rashid bergan masalalarga javoban yozgan kitobi bo'lib, unda xalifalikda amalda bo'lgan ko'p sonli soliqlar tahlili, soliqqa oid tartibotlar va unga amal qilinishi asosida uning mamlakat iqtisodiy hayotidagi o'rni tadqiq etilgan.

Shunday qilib, Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida soliq olinishining tartibini, uning qay shaklda olinishini, soliq olishning turlarini, musulmon va nomusulmonlarga nisbatan munosabatning qanday bo'lishi kerakligini, davlat boshqaruvida podshohning boshqaruvi qay yo'sinda olib borilishi va boshqa ko'plab muhim masalalarni yoritib o'tgan.

Islomda shariat tomonidan tasdiqlangan soliqlar zakot, ushr, xums, xiroj va jizya hisoblanadi. Ushbu soliq shakllari orasida zakot eng yaxshi ma'lum bo'lgani edi.

Xalqning farovonligini ta'minlash uchun islom davlati, ijtimoiy daromadlarni butun fuqaro orasida adolatli bo'lish kabi muhim burchini ijro etishi shart. Ayniqsa bu masala, kambag'al va muhtoj, kam himoyalangan aholi orasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Fiqhda zakot - aholining boy tabaqasi tomonidan muhtojlar foydasiga ma'lum miqdorda pul to'lash majburiyati edi. Musulmon soliq huquqi normalariga ko'ra, davlat yig'ilgan zakotni jamiyatning nochor tabaqasi foydasiga qayta taqsimlashda vositachi sifatida harakat qiladi, deb hisoblangan.

Zakot islomning vujudga kelishi bilan qonun tusiga kirdi. Chunki u faqatgina soliq bo'libgina qolmay, islomning besh ustuni bo'lmish iymon, namoz, ro'za, hajlar bilan bir qatorda farz amal sifatida e'tirof etilgan. Shu sababdan musulmonlar unga katta e'tibor qaratdilar¹.

Shuningdek, etimologik jihatdan poklanish, rivojlanish, baraka va foyda ma'nolarini anglatadigan zakot kishilar hayotini farovon qilish va Allohning marhamatiga ega bo'lish deb

---

¹ Abdullah Wahib Allami. Principizing Islamic zakat as a system of taxation. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. College of Business, Arts and Social Sciences Brunel University, London. 2015. - P.11.

tushunishga olib kelgan. Xususan, Qur'oni Karimda bu haqida keltiriladi². Boshqa tomondan, zakot³ soliq sifatida islom davlatida yashaydigan musulmonlar uchun majburiy to'lovni nazarda tutardi.

Zakotning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu soliq turi davlat xarajatlari uchun emas, balki Arab xalifaligining kambag'al aholisi foydasiga undiriladi. Bu soliqning ijtimoiy ahamiyati nihoyatda yuqori bo'lgan. Zakot xalifalikdagi boylar va kambag'allar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etib, mintaqadagi o'zga dinga e'tiqod qiluvchilarni arab davlatiga nisbatan qiziqishini oshirdi va arablarning nisbatan ziddiyatsiz kengayishiga hissa qo'shdi⁴.

Abu Yusuf zakot solig'i asoslari va miqdorini belgilashda Qur'oni Karim va sunnatga muvofiq bo'lgan shariat qoidalariga e'tibor qaratadi. Uning "Kitob al-xaraj" asarida zakot⁵ olinishi lozim bo'lgan chorva mollar miqdori belgilab o'tilgan. Abu Yusuf shunday deydi: "Sen mendan, ey e'tiqodli amir, tuya, sigir, kichik shoxli mol, otlardan sadaqot (zakot) uchun qancha miqdorda va qay tarzda soliq yig'ish kerakligi haqida so'ragan eding. Sen muhtojlar foydasiga soliq yig'uvchi kishiga shunday farmon etki, ey e'tiqodli amir, u kimlar soliq to'lashi kerak va ehtiyoji bo'lgan kimlarga soliqdan berish kerakligini bilsin hamda bu jarayon Rasulillohning sunnati va undan keyingi xalifalarning tajribasiga tayangan holda amalga oshirilishi lozim. Bilginki, sunnatga to'g'ri amal qilinsa, u uchun ajr-mukofotga sazovor bo'ladi va bu sunnat bilan boshqarilayotgan xalq tomonidan ma'qullanadi. Shu bilan birga, kimki sunnatga muvofiq ish tutmasa, bu uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Buning oqibatida hukumatning obro'sizligi shuncha ortadi. Senga Payg'ambarimiz hadislaridan keltirib Allohga duo qilib so'raymanki, zimmangizga yuklatilgan vazifani Payg'ambar sunnatiga rioya qilgan holda, boshqaruv va hatti-harakatlarni amalga oshirishda madadkor bo'lsin va bu bilan ajr-mukofotga sazovor qilsin"⁶.

Abu Yusuf soliqqa tortishda adolat tamoyillariga qat'iy amal qiladi. Adolatlilik, soliq kitoblarida belgilanganidek, foyda olish uchun tatbiq etilmasligi kerak. Soliqni olishdan maqsad, soliq to'lovchilarga davlat tomonidan yaxshi sharoitlarni yaratish va hayot faoliyatini yaxshilashni ta'minlashdir. Abu Yusuf davlat boylarga, kambag'allarga, qashshoqlarga soliq miqdoridan qat'iy nazar bir xil xizmat ko'rsatilishi shartligini ta'kidlaydi. Shuningdek, yahudiylar, nasroniylar va zardo'shtiylar butun islom davlati hududida musulmonlar bilan

² Qur'oni Karim. Tarjima va izohlar muallifi Shayh Abdulaziz Mansur. – Toshkent: 2007. - B.103. (Tavba surasi 103 oyat), – B. 272. (Rum surasi 39 oyat).

³ Muhammad (s.a.v) davrida (622-632) chorvadorlardan davlat foydasiga olinadigan soliq – goho "sadaqa" (صدقة), goho "zakot" (زكاة) deb atalib, bu atamalar ilk islom davrida sinonim so'zlar sifatida qo'llanildi.

⁴ Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – М.: Высшая школа., 1994. – С. 495.

⁵ Abu Yusufning "Kitob al-xaraj" asarida "zakot" atamasi "sadaqotlar" deb keltirilgan.

⁶ Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Муслманское налогообложение). / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментари и к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. – С.132.

birgalikda yashar edilar. Ular o'zga din vakillari bo'lishiga qaramasdan davlat har bir fuqaroni himoya qilgan. Ular zimmiylar deb atalgan⁷. Zimmiylar islom davlati himoyasi ostida yashaganliklari uchun jizya to'lashi kerak bo'lgan.

Ba'zi islom ulamolari jizyani jon solig'i deb ta'riflashgan. Mohiyatan olib qaraganda, jizya islom davlatida yashaydigan g'ayridin kishilarning hukumat ularni himoya qilganliklari uchun to'lashgan. Abu Yusuf g'ayridinlar tomonidan to'lanadigan jizyani hukumat tomonidan ta'minlangan xavfsizlik va himoya uchun qaytarish sifatida qarash lozimligini tushuntiradi⁸.

Albatta, g'ayridinlar uchun jizyaning qonuniylashtirilishi ularni islomni qabul qilishga jalb qilishning bir usuli edi. Agar u musulmon bo'lsa faqat zakot to'lardi. Agar ular o'z e'tiqodlariga sodiq qolsalar, demak, ular qo'shimcha soliq, jizya to'lashlari kerak edi.

Jizyaning miqdori zimmiyning iqtisodiy holatini hisobga olgan holda o'rnatilgan:

1. Boy g'ayridinlar yiliga kamida 48 dirham to'lashlari kerak edi.
2. O'rta tabaqali g'ayridinlar yiliga kamida 24 dirham to'lashlari kerak edi.
3. Kambag'al g'ayridinlar yiliga 12 dirham to'lashga majbur edi⁹.

Jizya solig'i kambag'al, so'qir, hech bir ishga ega bo'lmagan, yordamga muhtoj og'ir kasalmand, ishsiz bo'lgan juda qari kishi, aql noqis kishilardan olinmagan. Lekin agar kishi jizya to'lash imkoniga ega bo'lsa, aytaylik mol-mulki bo'lsa, unda u ko'r bo'lsa ham to'lagan. Monastirlardagi monarxlarga nisbatan ham shunday munosabat bildirilgan. Agar jizya to'lash imkoni bo'lsa, unda u to'lagan, agar boylardan yordam oladigan bo'lsa, unda u to'lamagan. Biroq, agar g'ayridin kishi yil oxirida islomni qabul qilsa u jizyadan ozod etilgan. Jizya boshqaruvida Abu Yusuf muloyimlikni alohida ta'kidlaydi. Musulmon bo'lmaganlar ozchilikni tashkil etganligi sababli, qozi va davlat ishlarini yurituvchi jamiyatda ijtimoiy tenglik va totuvlikni ta'minlash uchun ushbu fikrlarning muhimligini ta'kidlagan.

Arab xalifaligi kengayib borar ekan islomdagi ijtimoiy-iqtisodiy qarashlar ham o'zgarib boshladi. Xalifa Umar (r.a)ning boshqaruvidagi eng katta yangiliklardan biri uning ishlab chiqarish omili sifatida yerga egalik qilishga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Uning davrida Iroq va Suriya hududlari zabt etilgach shariat qoidalariga ko'ra qo'lga kiritilgan o'ljalarning askarlar o'rtasida taqsimlanishi kerak edi. Biroq Umar (r.a) bunday qilmadi. U yerlarni davlat tasarrufiga o'tkazish va uni asl egalari qo'lga soliq to'lash evaziga qaytarib berish hamda ushbu soliqdan islom qo'shiniga maosh berish tartibini joriy etdi. Umar (r.a) o'ljalarni ikki turga ajratdi: ko'chmas mulk va ko'chma mulk. Ko'chma mulklar uchun Quro'ni Karim qoidalariga

⁷ Zimma - (arabcha – musulmon himoyasidagi aholi) o'rta asr arab xalifaligidagi musulmon bo'lmagan xalqlardir.

⁸ Misri A., Muhsin Abdul Manan. Historical development of tax during the early Islamic period: Jazyah and Kharaj // Jurnal Al-Tamaddun, Bil. 14 (2), 2019. – P. 3.

⁹ Majid Khadduri. Peace and War in the Law of Islam. London: Edinburgh University Press. - P.193.

qo'llanilishi kerak edi, ya'ni beshdan biri davlatga va qolgan qismlari jangchilarga taqsimlandi¹⁰. Biroq ko'chmas mulklar, xususan yerlar davlat mulkiga aylantirildi. Davlat bu yerlarni xiroj solig'i to'lash sharti bilan avvalgi egalari qo'lida qoldirdi. Umar (r.a) tomonidan bunday siyosatning yoqlanishi bir qator sabablarga bog'liq:

1. Bosib olingan yerni musulmon askarlariga taqsimlab berish islom jamiyatini feodalistik jamiyatga aylantirishi, natijada mulkiy tafovutni vujudga keltirishi mumkin edi. Bunda Umar (r.a) o'ljalarni taqsimlashni faqat boylar orasida amalga oshirilib qolmasligiga e'tiborni qaratdi.

2. Keyingi avlod uchun ijtimoiy ta'minot tizimini asrab qolish ham maqsad qilingan. Chunki Umar (r.a) aytganki: "Agar hamma yerlarni islom askarlariga taqsimlasam, unda Iroq va Suriyaning yangi avlodlari uchun nima qoladi?"

3. Bosib olingan hududlarni mudofaa qilish va yangi harbiy urushlarni davom ettirish uchun doimiy moliyaviy manbaga ehtiyoj bo'lgan. Agar yer mulkdorlar qo'lga tarqatilsa, ular yerga xiroj solig'ini to'lashganlar. Yig'ilgan soliq tushumlaridan askarlarga mablag' ajratilgan.

Shunday qilib, xalifa Umar (r.a) davridan boshlab bosib olingan yer jangchilarining to'liq mulkiga o'tkazilmasdan, yerni shaxsiy mulk sifatida qoldirib, ularga xiroj to'lash lozim qilib qo'yildi.

Abu Yusuf fath qilingan hududlarni saqlab qolish va ular bilan bog'liq muammolar hukmdorning asosiy tashvishi bo'lgan davrda yashagan. Abu Yusufning qarashlari uning o'sha paytdagi yer solig'i bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammoni aks ettiradi. Yer solig'i soliqning eng qadimgi va keng qo'llaniladigan shakli hisoblanadi. Qadimgi davr, o'rta asrlar va hozirgi davrlarda ham biz barcha jamiyatlarda daromadning asosiy manbalaridan bir sifatida yer solig'ini uchratamiz.

Xalifa Umar (r.a) soliq yig'ishda Sosoniylar rejimini saqlab qolishni ma'qul ko'rdi. Bu tizim misaha¹¹ deb nomlangan. Abu Yusuf bu tizimni zukkolik bilan o'rganib chiqdi va uning kamchiliklarini aniqladi.

Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida xiroj solig'ining yangi usulini joriy etgan. Abu Yusufgacha bo'lgan davrda bosib olingan yerlarni soliqqa tortishda Umar (r.a) joriy etgan tartib bo'yicha amalga oshirilgan. Abu Yusuf Umar (r.a) hukmidan chetga chiqib, o'z risolasida

¹⁰ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. – P.44.

¹¹ Misaha – yerlarning hajmidan kelib chiqib o'rnatilgan soliq tizimi.

yerning hajmidan emas, balki yetishtirilgan hosilni taqsimlashga asoslanadigan soliq usulini – muqosama¹² ni taklif etdi.

Abu Yusufning asarida shuni ko'rishimiz mumkinki, u davlat siyosatini himoya qilgan va xalifalikda olib borilayotgan siyosat xuddi u aytganidek deb hisoblagan. Biroq ko'pgina tarixiy materiallardan ma'lumki, barcha arab xalifalari ham u aytgani kabi ish yuritmagan. Biroq unutmazlik lozimki, Abu Yusuf arablarning o'zga yurtlarni qurol kuchi bilan zo'rlab bosib olingan va tortib olingan yerlarning statusini emas, balki undan keyingi xuddi shu yerlardan olinadigan soliqlar va ularning qay tariqa olinishi lozimligi yoritib o'tgan.

U soliqlarni naqd pul yoki natura shaklida yig'ishni taklif qiladi. Shuningdek bu tizimga ko'ra narxlar o'zgarishi davlat daromadlariga zarar yetkazmasligini va dehqonlar daromadini kamaymasligini ta'kidlaydi. Chunki yangi tizimga ko'ra soliq egalik qilinadigan yerlarning umumiy maydonidan qat'i nazar, hosilning umumiy miqdoriga qarab hisoblab chiqiladi. Bu yerga yaxshi ishlay olmaydigan dehqonlar uchun yengillik bo'ldi. Bundan tashqari, u dehqonlarni o'zlashtirilmagan va qarovsiz yerlardan foydalanishga va yangi tizim asosida qo'shimcha daromad olishga ishontirdi. Abu Yusuf yangi tizim davlatning soliqdan tushadigan daromadlari ko'payishini ta'kidladi. Shuning uchun u davlat dehqonlarga yaxshi sharoit yaratish uchun yangi kanallar qazishi, eski kanallar suv yo'llari tozalashi va zaruriy ishlarni amalga oshirishi lozimligini qat'iy tavsiya qildi. Abu Yusufning bu boradagi qarashlarini mulohaza qilar ekanmiz, u soliq manbai sifatida yerni emas, balki yerdan olinadigan daromadni afzal ko'rgan. Ushbu masala iqtisodchilar o'rtasida har doim muhokamali mavzu bo'lib kelgan. Ular qaysi biri samaraliroq mol-mulkni soliqqa tortishmi yoki mulkdan tushadigan daromadnimi? Abu Yusufning bu boradagi qarashlarini o'rganib shuni aytishimiz mumkinki, u soliq manbai sifatida mulkdan tushadigan daromadni tanlagan.

Abu Yusufning ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarini tahlil etar ekanmiz, shuni ta'kidlash zarurki, birinchidan, biz o'rganayotgan davr ilk o'rta asrlar davri hisoblanadi, ikkinchidan, iqtisodiy hodisalarning ko'lamini ijtimoiy hayotdan yuqori emas edi, ayniqsa natural xo'jalik hukm surardi. Boshqa tomondan Abu Yusuf davrida qishloq xo'jaligi maxsulotlari yetishtirish rivojlangan bo'lib, uning maqsadi, maxsulot yetishtirish va uni to'g'ri, adolatli taqsimlash borasidagi yondoshuvga asoslanligini ta'kidlab o'tish zarur.

Aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish bosh vazifalardan biri bo'lgan. Abu Yusuf davlat aholi farovonligini ta'minlashda quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

---

¹² Muqosama – dehqonlar tomonidan yetishtirilgan hosilning miqdoridan kelib taqsimlash tizimini.

Davlat odamlarning yashash ehtiyojlarini qondirishi va ularning manfaatlarini himoya qilishi kerak. Abu Yusufning fikriga ko'ra, davlat barcha o'z fuqarolarini ijtimoiy himoyaga olishi va ularning asosiy ehtiyojlarini ta'minlashi zarurdir. "Kitob al-xaroj" asarining kirish qismida xalifaga bu mavzuda zulmning oldini olish va davlat manfaatlarini himoya qilish uchun daromad yig'ishda zaruriy harakatlarni qilishi uchun bu kitobni yozganini ta'kidlagan. Uning aytishicha, zakot solig'i "kambag'al va kam ta'minlanganlarni eng zarur narsalar bilan ta'minlashga sarflanishi kerak". Shuningdek, barcha insonlar, hattoki mahbuslar ham oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshpana bilan ta'minlanishi kerakligini ta'kidlaydi¹³.

Abu Yusuf davlatning o'z fuqarolarni himoya qilishi uchun harbiy qudratni oshirish va uni qo'llab-quvvatlash uchun davlat yetarli iqtisodiy kuchga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. U fuqarolardan yig'ilgan soliqlarni qo'shinlarga ish haqi sifatida sarflash va shu bilan harbiy yurishlarni olib borish, xalifalik yerlarini dushmanlar tomonidan bosib olinishiga qarshi xavfsizlikni ta'minlash kerakligini ta'kidlaydi¹⁴.

Abu Yusuf ichki xavfsizlikni ta'minlash yuzasidan shuni aytadiki, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlik va zulmdan himoya qilish, zamonaviy tilda aytganda jamiyatda adolat va qonun ustunligini ta'minlash davlatning asosiy funktsiyalaridan biridir¹⁵. U musulmon qonunchiligini qat'iyat bilan amalga oshirishga katta ahamiyat beradi. U insonlarni zulm va adolatsizlik qilmaslikdan ogohlantiradi. Shuningdek, u rahbarlarga nizoli vaziyatlarda qozi kabi adolatli bo'lishni maslahat berdi.

Abu Yusufga ko'ra ijtimoiy ta'minotda davlatning muhim vazifasi nafaqa va in'omlarni to'g'ri berishdir. Ushbu in'omlar "Islom uchun foydali ish qilgan, islomni dushmanlariga qarshi qudratini oshiradigan hamda hukmdor musulmonlar uchun foydali deb biladigan har qanday ish qilganlarga" beriladi¹⁶. Urushlarda halok bo'lgan askarlarning ayollari va farzandlariga doimiy ravishda bunday in'omlar berib turilgan. Ayniqsa, xalifa Umarning bu boradagi ishlarini amaliyotda qo'llab-quvvatlash bo'ladi.

Abu Yusuf, samarali va halol boshqaruv tizimi bo'yicha juda ko'p qayg'uradi. Uning so'zlariga ko'ra, zulmsiz, ammo qat'iy va kuchli, biroq yumshoqlik bilan boshqariladigan samarali fuqarolik tizimi zarur. U "aholiga zulmsiz, adolatli va halol munosabatda bo'lish mamlakat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi va bu soliqlardan tushadigan daromadni

¹³ Абу Йусуф Йакуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. - С.187.

¹⁴ Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. - Singapore: McGraw Hill. 1987. -P.3-6.

¹⁵ Bastable C.F. Public Finance. - New York: Macmillan. 1903. -P.74.

¹⁶ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. -P. 36.

ko'paytiradi, zulm va insofsizlik esa uni barbod qiladi", deydi¹⁷. Soliq to'lovchilar manfaatlarini himoya qilish va davlat daromadlarini oshirish uchun avvalo, soliq to'lovchilarga ortiqcha zulm qilmasdan soliqlarni undirishni, shuningdek, soliq yig'uvchilar tomonidan soliq to'lovchilarga nisbatan qo'pol muomalasini qat'iy qoralash va buni jinoiy harakat sifatida qabul qilish, turli vazifalarga halol va ishonchli rahbarlarni tayinlashni taklif qildi.

Abu Yusufning ta'kidlashicha, davlat mahsulot yetishtirish samaradorligini oshirish va natijada davlat daromadini ko'paytirishga olib keladigan ijtimoiy mahsulotlarni ishlab chiqarishga harakat qilishi kerak. U qishloq xo'jaligi sohasi bilan shug'ullanganligi sababli, u "erning hosildorligi va davlat daromadini oshirish uchun eski kanallarni tozalash, yangisini qazish va to'g'onlarni qurishni hukmdor zimmasiga yuklaydi. U Ijtimoiy mahsulotlarni ko'paytirishda kuzatiladigan turli toshqinlar va tabiat hodisalari zararini oldini olish uchun daryo bo'yida to'g'onlar va dambalar qurish kabi xarajatlarni davlat tomonidan amalga oshirish orqali ijtimoiy mahsulotlarni ta'minlash mumkinligini ta'kidlaydi. U har qanday nosozlik qishloq xo'jaligiga zarar yetkazishini va soliqlardan tushadigan daromadni kamayishiga olib kelishini ta'kidlaydi"¹⁸. Shunday qilib, u yerning hosildorligini oshirish va iqtisodiyotning o'sishi uchun davlat odamlarga infratuzilma inshootlarini taqdim etishi kerakligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Abu Yusuf ko'priklar va ko'tarmalar qurish, kanallar qazish va boshqa davlat mablag'laridan foydalanib bajariladigan uzoq muddatli loyihalarni samarali amalga oshirish bo'yicha aniq amaliy takliflarni oldinga surgan¹⁹.

Abu Yusufning davlat haqidagi qarashlarini zamonaviy iqtisod nazariyasida "farovonlik davlati" tushunchasi bilan taqqoslasa bo'ladi²⁰. Bugungi kun olimlari "farovonlik davlati" kontseptsiyasi zamonaviy siyosiy-iqtisodiy holatga tegishli deb hisoblashadi. Biroq, davlatning iqtisodiy hayotdagi roli haqidagi qarashlariga e'tibor qaratsak, davlat farovonligi uchun juda keng qamrovli kontseptsiyani maqsad qilganini ko'rishimiz mumkin.

Abu Yusuf o'sha davrda muhim bo'lgan savofi²¹ - o'zlashtirilmagan yerlarga e'tibor qaratdi. Bunday yerlarga quyidagilar kirgan: Sosoniylar shohi va uning oilasining yerlari, urushda o'ldirilgan, biroq merosxo'ri bo'lmagan yerlar, dushman yurtiga qochib ketganlarning

¹⁷ Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al-Marifah. 1979. - P.131.

¹⁸ Абу Йусуф Йакуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. – С.241.

¹⁹ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. - P. 37.

²⁰ "Farovon davlat" konseptsiyasi ikkinchi jahon urushidan keyin keng qo'llanila boshlandi. Unga ko'ra, jamiyat o'zining har bir a'zosining kun kechirishi uchun zarur bo'lgan narsalarning eng kam miqdorini yaratadi, davlat siyosati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va ijtimoiy bo'hronlarning oldini olishga qaratilmog'i kerak. Chunki davlat zamonaviy iqtisodiyot sharoitida o'z fuqarosining kambag'al bo'lib, yordamga muhtoj bo'lib qolishidan mutlaqo manfaatdoremas.

²¹ Savofi – ekin yetishtirsa bo'ladigan, ammo turli sabablarga ko'ra o'zlashtirilmagan egasiz va davlat yerlari.

yerlari, suv osti yerlari, pochta aloqasi binolari va hech kimga tegishli bo'lmagan, biroq ishlov berilsa foydalanish mumkin bo'lgan yerlar.

Bunday yer biror kishiga tortiq etilsa, u qati'a deb atalgan. Abu Yusuf davlat hukmdori kishilarni islom dini yo'lidagi xizmatlarini qadrlash uchun savofi yerlar bilan mukofotlashga haqli ekanligini ta'kidlagan.

Abu Yusuf bu yerni tarqatishdan maqsad kishilarni hukmdordan roziligini ko'rsatish va unga berilgan yerdan samarali foydalanishni kafolatlash deb hisoblaydi. U yerga egalik qilishda barqarorlikni ta'minlashni va hukmdorlarning ushbu hukmlarni o'zgartirishga bo'lgan erkinligini cheklash maqsadida, yerni berish to'g'risidagi hukmni undan keyingi hukmdor boshqa bekor qilmasligi kerakligini ta'kidlagan. Yerni qaytarib olish mumkin emas edi, biroq, qati'a olgan shaxs yerni sotish yoki meros qilib o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. Bu fikrni tasdiqlash uchun Abu Yusuf, agar yer qaytarib olinadigan bo'lsa, demak, bu birovni mulkini o'g'irlagan va o'g'irlangan mulkni boshqasiga berishga o'xshaydi, deb aytib o'tadi.

Abu Yusuf o'z kitobida mamlakatda turli huquq va imtiyozlarga bir necha bor to'xtalib o'tgan. Masalan, Kitob ahlining diniy bayramlarini o'tkazish, cherkovlar, ibodatxonalar va monastirlarni qurish, muqaddas kitoblari bo'lmagan odamlar, o'g'irlik va axloqiy jinoyatlar, xoinlik va josuslik kabi tadbirlar. Ushbu masalalarning barchasi soliqqa tortish yoki davlat moliyasi bilan bog'liq bo'lmagan bo'lsa-da, ular Abu Yusufning ta'kidlashicha, davlatning huquqiy asoslari uchun juda muhimdir. Demak, Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asari faqat "yer solig'i" bilan bog'liq masalalar emas, jamiyat hayotini tartibga soladigan boshqa masalalarga ham ahamiyat bergan.

Abu Yusuf yerlarni ijaraga berishga e'tibor bergan, xususan, o'zlashtirilmagan joylarni ijara asosida tiklashga alohida to'xtaldi. Bu masalada Abu Yusufning qarashlari Hijozdagi fiqh ulamolarining fikrlaridan farq qilgan.

Abu Yusuf o'zaro sheriklik orqali ijaralarga ruxsat beradi. U sheriklikda kimdir o'z mablag'i bilan, kimdir o'z mehnati va tajribasi bilan sherikka aylanadi. Ular o'zaro sheriklik bitimini tuzishlari lozim bo'ladi. Olinadigan foyda, garchi hali qancha bo'lishi noma'lum bo'lsa ham, foyda va zararni teng taqsimlashga asoslanadi. Bunday sheriklik bitimi fiqh ulamolari tomonidan qabul qilingan. Abu Yusufning fikriga ko'ra, unumsiz yerlar, bog'lar va boshqa daraxtzorlarni ijaraga berish sheriklikka o'xshaydi. Abu Yusuf ijara shartnomalarining turli shakllarini aytib o'tadi, unda sheriklar o'rtasidagi munosabatlar va ulardan undiriladigan soliq miqdori bayon qilingan. Uning tasnifidan ko'rinib turibdiki, Abu Yusuf ijara ko'lamini kengaytirish orqali ba'zi holatlarga ruxsat bergan. U sheriklar o'rtasida bitim tuzishdan oldin

shartnoma shartlari bo'yicha aniq bo'lishi kerak degan prinsipdan voz kechmagan holda jamiyat manfaatlarini ham hisobga olish kerakligiga e'tibor bergan.

Abu Yusuf o'z e'tiborini o'zlashtirilmagan yerlarni tiklashga qaratgan. Uning fikriga ko'ra bunday turdagi yerlarning egasi davlatdir. U hukmdorga bunday yerlarni o'zlashtiradigan va rivojlantiradigan kishiga mulk sifatida berishni taklif qildi. Bunday yerlar iqto' deb ataladi. Abu Yusuf bunday turdagi yerlarni o'zlashtirish odamlarning hayotini yaxshilaydi va davlat iqtisodiyotini rivojlantiradi deydi.

Abu Yusuf barcha musulmonlar katta daryolarda sherik ekanliklarini ta'kidlaydi. Ular daryolar suvidan o'zlari va hayvonlari ichishi uchun, dala va bog'larni sug'orish uchun har qanday cheklovlarisiz foydalanishlari mumkin. Shuningdek, u boshqalarga zarar yetkazmasligi sharti bilan, shaxsiy foydalanish uchun yangi kanallarni ochish mumkinligini ta'kidlaydi, agar ushbu yangi kanallar uylarga va ekinlarga zarar yetkazadigan bo'lsa, hukumat buning oldini olishi kerak. Shunga ko'ra, Abu Yusuf jamoat yerlaridan foydalanishda salbiy tashqi tomonlarga e'tibor qaratadi. Masalan, agar suv tegirmonlari katta daryolarda ruxsat etilsada, biroq ular kemalarning o'tishiga to'sqinlik qilsa, ular hukumat tomonidan olib tashlanishi kerak. Agarda biror kishiga tegishli yerda buloqlar, quduq va suv o'zani bo'lsa, undan ichimlik suvi iste'moli uchun to'sqinlik qilishga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, uni ichimlik suvi uchun sotishga haqli emas. Biroq, u sug'orish maqsadi to'sqinlik qilishga haqlidir. Agar suv egasining ehtiyojidan ortiqcha bo'lsa, Abu Yusuf uning egasi undan ortiqchasini sug'orish maqsadida boshqalarga berishga majburdir degan fikrda. U Payg'ambarimiz (s.a.v) ning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Suvni o'zingizning ehtiyojlaringiz uchun ishlatgandan so'ng, yaqin atrofingizdan boshlab, qo'shnilaringizga oqizib tushiring". Abu Yusufning ortiqcha suv haqidagi g'oyalari uning xalq farovonligi uchun qayg'urishini ko'rsatadi. U tabiiy resurslar hamma uchun ochiq va erkin bo'lishi kerakligini, ular ma'lum bir shaxslar tomonidan chegaralanilmasligini ta'kidlaydi. Ushbu qoida islom davlati fuqarolari uchun zarur bo'lgan muhim bo'lgan yashash vositalarini ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlarni anglatadi²².

Abu Yusuf qishloq xo'jaligi sharoitlarini yaxshilashda davlat tomonidan olib boriladigan jamoatchilik ishlarining ahamiyatini yoritib o'tadi. Davlat kanallarni qazish, ko'priklar qurish va yo'llarni to'g'rilashi kerak. Bu ishlov berilmagan yerlar maydonini kamaytirishga, ishlov berilgan yerlarning unumdorligini oshirishga va natijada soliq tushumini ko'paytirishga yordam beradi. Shuning uchun u jamoat ishlari davlatning asosiy vazifalaridan biri ekanligini ta'kidladi, chunki bular yer egalari zimmasiga tushadigan katta xarajatlardan xalos etadi.

---

²² Nasrulloh Ali Munif. Critical analysis of Abu Yusuf thought: The role of government in Islamic economic. Vol.7, Juni 2019. – P.20.

U mamlakat taraqqiy etishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi, shuningdek u ko'priklar qurish, kanallarni qazish kabi ishlarni amalga oshirishda davlat bunday xarajatlarni qanday qoplashi bo'yicha taklif beradi. Buning uchun adolatli va samarali soliq tizimini joriy etish zarurligini ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, davlatning asosiy daromadi ekin yerlaridan olinadigan soliqlarga bog'liq, shunga ko'ra yangi soliq tizimi ko'proq maydonlarni ekin ekishga undaydi. U o'z xalqining ehtiyojlarini qondirish va ularning har tomonlama yaxshi yashashi bo'yicha hukmdorga bir qator takliflarni bayon qildi. Shuningdek, u soliqqa tortishda adolat va tenglik zarurligini ta'kidladi. Uning so'zlariga ko'ra, hukmdor davlat pullarini ishonchli tarzda saqlashi va uning sarflanishi uchun javobgar bo'lishi kerak.

Abu Yusuf davlat masalalarini o'rganishda hukmdorni davlatning iqtisodiy majburiyatlari amalga oshirish zarurligiga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, u hukmdor odamlarning umumiy farovonligi va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qanday ishlashi kerakligini aytib o'tadi. U davlatni hukmdorning qo'lidagi Allohning in'omi deb biladi. "Alloh sizga topshirgan narsaga ehtiyot bo'ling va sizga ishonib topshirilgan hukmlarni bajaring". Musulmon davlatining farovonligi uchun u shunday ta'kidladi: "Hukmdor xalq farovonligi uchun javobgardir va u ular uchun hamma narsani qilishi kerak"²³. Xalifa Horun al-Rashidga yozgan risolasida u odamlarning farovonligini ta'minlash va ularni qiyinchiliklardan xalos qilish musulmon davlatining asosiy maqsadi deb ta'kidlagan. Shuningdek, u barcha a'zolarining farovonligini ta'minlaydigan va xalqning umumiy farovonligi va obodligini oshiradigan bunday siyosat zarurligini yozadi. U shunday deydi: "bu kitob xalifaga uni o'rganish va unga amal qilish uchun yozilgan bo'lib, uning qo'l ostidagilarga zulm qilmaslik va ularning manfaatlarni himoya qilish uchun mo'ljallangan"²⁴.

XULOSA

Abu Yusuf tomonidan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati va majburiyatlari haqidagi qarashlari boshqa manbalarda uchramaydi. Biz uni u yozgan asarlari orasidagina topishimiz mumkin. Avvalo, davlatga daromad keltiradigan manbalar, sarf-xarajatlar, boshqaruv siyosatiga oid qarashlarni batafsil bayon qilishdan oldin, uning iqtisodiy hayotdagi davlatning o'rnini haqidagi fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Abu Yusuf o'z risolasida davlatning asosiy maqsad va vazifalari haqida batafsil to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, hukmdor o'z xalqining manfaatlarini himoya qiladigan ishlarni amalga oshirishga majbur. Shuningdek, hukmdor aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ularga yetkazib berish va iqtisodiyotning rivojlanishi uchun kerakli tadoriklarni amalga oshirish uchun javobgardir. Uning asarida davlatning maqsadlari quyidagicha aks ettirilgan:

²³ Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al-Marifah. 1979. - P.119.

²⁴ Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al-Marifah. 1979. - P.119.

1. Aholining asosiy ehtiyojlarini ta'minlash.
2. Dinni himoya qilish va Allohning kalomining ustunligini ta'minlash.
3. Halol va adolatli boshqaruv tizimni o'rnatish.
4. Iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirish.
5. Xalqning umumiy farovonligini ta'minlash²⁵.

Abu Yusufning tomonidan keltirib o'tilgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga oid fikrlari juda katta ahamiyatga ega, chunki bu asar islom iqtisodiyoti bo'yicha yozilgan ilk asar sifatida ilk musulmon olimining tafakkuri haqida tushunchaga ega bo'lish uchun asarni batafsil ko'rib chiqish kerak edi, ayniqsa davlat moliyasi va boshqaruv tizimi bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlarni o'zida jamlaganligi, xalq farovonligini oshirish borasidagi muhim manba ekanligi uning bugungi kundagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Jahon ilm-fani ma'naviy merosi rivojiga ulkan hissa Abu Yusufning ilmiy faoliyati va ijtimoiy-falsafiy g'oyalari mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni "ijtimoiy davlat" tamoyili asosida barpo etish, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, munosib hayot kechirishga zarur sharoitlar yaratishga oid keng islohotlar amalga oshirishda munosib hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение)/ Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит.статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001.
2. Доктор Мустафо Шакъа. Буюк имом Абу Ханифа Нўмон. – Самарқанд, “Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти”. 2019.
3. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2002.
4. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури. –Тошкент: ТДШИ нашриёти. 2009.
5. Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – М.: Высшая школа., 1994.
6. Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al –Marifah. 1979.
7. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. - Singapore: McGraw Hill. 1987.
8. Hendri H.A. The Rationalization of Abu Yusuf Economic Thought (An Analysis of the Islamic Public Finances) // Journal of Islamic banking and finance. Volume 35, Issue 4, December 2018.
9. Nasrulloh Ali Munif. Critical analysis of Abu Yusuf thought: The role of government in Islamic economic. Vol.7, Juni 2019.
10. Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995.
11. Misri A., Muhsin Abdul Manan. Historical development of tax during the early Islamic period: Jazyah and Kharaj // Jurnal Al-Tamaddun, Bil. 14 (2), 2019.

²⁵ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. –P.36.

12. Abdullah Wahib Allami. Principilizing Islamic zakat as a system of taxation. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. College of Business, Arts and Social Sciences Brunel University, London. 2015